

TÓTH ÁRPÁD EMLÉKEZETE

— Halálának 15 éves fordulójára —

ELSŐ VERSÉT, a „Tavaszi elégiát“ egy újság karácsonyi naptárában olvastam diákkoromban, s amint szemem végiglebegett a búsán omló sorokon, előtött a ritka pillanat furcsa, borzongó melegsége, amikor a lélek örök, áramló jelenlétét érezzük, és mint hangvilla halk zengése, egybeolvad vele bensőnk visszhangja. Nem tudtam megszabadulni ennek a versnek különös, testetlen és mégis oly emberi fájdalmától, magányos estéken idéztem magamban a fáradt sorokat, amelyek úgy hullanak, mint lassuló szív verése.

Lehet, hogy ennek az első találkozásnak mélybe markoló emléke teszi, de ma is a „Tavaszi elégia“ jelenti számomra Tóth Árpádot. Az első szakasz lány impresszionista képe, a középső sorok meleg lámpafénybe burkolt lírai realizmusa és a befejezés névtelen, didergő bánata Tóth Árpád költészetének állandó stílusbeli és tárgyi motívumai. Jellemző szimbólumnak érzem a vers címét is: a legtöbb Tóth Árpád-vers fölé odaírhatnók az „elégia“ szót. Érdekes, hogy ehhez a hangulathoz nem az őszet választja keretnek és lírai magnak, hanem inkább a tavaszt. Fáradt városi szemét vonzza a színek vidám, tarka játéka, egész lénye magába szívja a megújuló világ rügyekben és illatokban szétrobbanó energiáit, tárt lélekkel gyönyörködik a tavasz ujjongó színjátékában, de a mélyből már emelkedik felfelé valami félelmes, fojtogató, sötét köd: a bánat, amely mint az árnyék együtt nő a külső ragyogással. A pubertás különös, szentimentális érzékenységéhez hasonlít ez a lelkiállapot. A költő idegennek érzi magát az életben s szinte önkínzó gyönyörűséggel fürdik a tavaszi ragyogásban, hogy annál fájóbban markoljon szívébe az elmúlás sötét bánata. Ez a különös ellentét adja a legtöbb Tóth Árpád-vers rembrandti fényét. Az első sorok játékos derűje, ölelő tágulása hamar lehalkul, komollyá higgad s a végtelenbe figyelő érzékek titkos jelek bús üzenetét hozzák: az elmúlás illatát, amely melankóliába burkolja a szavakat.

A kritikus hiába akarja a régi recept szerint évszámok rácsaival korszakokra osztani Tóth Árpád költői életművét, vagy a fejlődés láncszemeivé kapcsolni verseit. A „Hajnali szerenád“ és a „Lélektől lélekig“ sok versét fel lehetne cserélni, legfeljebb egy-egy szó árulja el, hogy hús év van közöttük. A megemlékezések a halál megdöbbenő és távlatlan közelségében is ezt a zavartalan egységet ismerik fel költészete alaprajzában: „Tiszta volt, egységes, töretlen, az első pillanattól kész, az utolsó percig változatlan“ — hogy éppen Babitsot idézzem.

Első kötete aránylag későn, 27 éves korában jelent meg, de belőle teljes művészi fegyverzetben lép elénk a költő. Meglepően tökéletes, kész versein nyomát sem találjuk a tanulóévek hangváltásainak, a kísérletező fejlődés apró kisiklásainak. Kibontakozása szűk baráti körrel bezárt magányban zajlott le. Csak néhány hátrahagyott ifjúkori költeménye vezet vissza a mélybe, a bontakozó gyökerekhez.

Századeleji líránk nyugati örökségként hozza magával a borongást, amely a keserű világfájdalomtól az enyhe, dekadens melankóliáig minden árnyalatot megszólaltat. Tóth Árpád, aki külföldi költőkön nevelkedett, elsősorban hatása alá kerülhetett ennek az új „mal du siècle“-nek, nem csodálkozhatnánk tehát, ha az ifjúkor érzelmi válságainak és viharainak közepette beöltözik ebbe az egyéniséggel rokon és divatos szerepbe. Egy bírálója valóban a „szerep“ és a „szerep ellen“ megjelöléssel próbál két szembenálló korszakot megkülönböztetni Tóth Árpád költészetében, de maga figyelmeztet, hogy óvatosan nyúljunk a költő melankólia-álarcahoz: „Ha le akarod rántani, vigyázz, talán élő hús és szivárgó vér marad alatta.“ (Rónay György, Új kor, 1936 febr. 15.) Ez az eleven mélységből fakadó őszinteség menti fel Tóth Árpádot a dekadens pózok vádjától, amelyet könnyen rá lehet olvasni, ha költészetét csak irodalmi kor jelenségnek tekintjük és mindenáron hatásokat akarunk felfedezni benne. Egyik legkultúraltabb költőnk, de közvetlen és jellegadó hatás sem művészi félfogás, sem kifejezés tekintetében alig figyelhető meg nála. Műfordításai mutatják a világirodalomban válogató ízlését: Samaint és a franciákat kedveli legjobban. A mieink közül Csokonaihoz európaisága, Debrecen és betegségük közös végezete kapcsolja; Arany nyelvének tökéletessége és gazdag tisztasága vonzza s ebben méltó utóda. Költészetének alaphangja azonban saját lelkiségéből fakad, maga keveri hozzá a színeket. Első kötetén valóban elomlik egy „hajnali szerenád“ könnyes szentimentalizmusa, de figyelembe kell vennünk, hogy 22 éves korában írt versek is vannak benne. Az ifjúkor fájdalmas érzékenységének korszakát az örökölt, mélygyökerű szenzibilitás táplálja és nyújtja túl a normális határon. A „bús jobbágyok sarja“ érzi magában az ősök ritmusát, amely fáradt szomorúsággá csitítja minden lázadó akaratát,

Tóth Árpád ifjúságát a szegénység szorongó homálya veszi körül. Apja szobrász, s elképzelhetjük, milyen életlehetőségeket jelentett ez Debrecenben. A korán jelentkező betegség mellett a család nehéz anyagi helyzete késleltető akadályokkal rakta tele Tóth Árpád bontakozó életútját. Tanárnak készül, de tanulmányainak befejezése egyre kijebbe tolódik. Többnyire csak vizsgáznai jár fel, s amikor 1910-ben Pestre kerül, ez inkább akadályozza, mint segíti a munkában. Bekerül az író-társaságokba. Költői sikerei és a bohém-környezet elfelejteti vele a jövő sötét bizonytalanságát, s tervek lelkes légiójával népesíti be a holnapot. Sokkal mélyebb természet azonban, semhogy a bohémság életformává ivódhatott volna belé. A magány óráiban felsír benne az elkallódás félelme, a rendes élet vágya, ahol „szebb fény és jobb melegség“ fogadja, „feleség és boldog vacsora“. Csüggeszti apja sorsa és példája is, „akit meg se láttak, bár választott magyar volt.“

A születés titkos öröksége és a sorskörülmények gyáva lemondás alázatába, visszahúzódo fűlszégesség magányába kényszerítik az érzékeny lelket, amelyet körülvész akadálytalanul a melankólia köde s élete végéig nem szakad fel róla. Az ifjúság éveire jellegzetes önkínzó gyönyörűséggel,

szinte büszkén fürdik meg kicsorduló fájalmában. Füst Milán meséli, hogy Tóth Árpáddal gyakran felkeresték Kaffka Margitot. Egyszer a kapuban találkoztak éppen össze. A költő könnyes-fényű arccal, bágyadtan mondta: „Megint egész éjjel sírtam.“ (Nyugat, 1928. II. 712.) Ezek a szavak, 25 éves korában, igazolják a Hajnali szerenád könnyekbe fúló hangját. A fájdalom őszinteségét tükrözik a kísérő testi jelenségek is. A gyöttrődés ősi kényszermozdulata, amint tenyerébe rejti arcát — „örök gesztusa szegény, bús tagjainak“ — s összeszorított fogakkal várja, míg felremeg szeméig a „könnyek vödre“, többször ismétlődik az első versekben, s megkapó realizmusú képpé elevenedik az „Esti könnyek“-ben:

S egyszerre felzokogtam és lüktető fejem
 Betegen s árván bújt meg ijedt tenyereimben
 S ők, mint gondos nővérek, puhán s nagyon szelíden
 Simogatták sokáig s remegtek csöndesen ...
 Hiába... s elzuhantak hosszan bús kezeim
 Az asztalon s átfonták egymást kétségbeesve
 S imádkoztak ... s szemem tétován, tágan leste,
 Mint csavarja szép ujjuk torzzá a szörnyű kín. ...

Később az önfegyelem és az érettebb kor higgadtsága gátak közé szorítja az érzésnek ezt a féktelen kiáradását s a lélek ártérületeiről versek medrébe tereli. A költészet nem „szerep“ volt Tóth Árpád számára, hanem valóság, az élet, mindennek értelme és lényege.

Ha megkíséreljük is feltárni a költő melankóliájának gyökereit, lényegéhez alig jutunk közelebb. A szomorúság, amely az ifjúkori verseket belengi, névtelen és tárgyaltalan, és mély, mint némely illat, de elemezni nem igen tudjuk. Jellemzők ennek az érzésnek ködös határozatlanságára a „Báná-tim“ „gyötrelmim“ kedvelt többes szóalakok. Valami reménytelen előrelemondás a beteljesülés álmáig sem engedi fejlődni az ifjúság gyöttrő élet-szomjúságát, világfájdalomná keseredik és természetes lejtéssel a halál-vágyba torkollik. A megsemmisüléstől várja a megnyugvást, gyöttrődése végét:

.. . Uram í add legalább, hogy vad kín, nyersen, mélyen
 Metélné lágy szívem s mint durva feleserek
 Kontár kése nyomán a finom, dús erek,
 Pirosán, gyorsan, vérzón halna el ifjú éltém! ...

(Sóhaj)

A szálló évekkal szelídülnek, ritkulnak a fájdalom görcsös, marcangoló kitörései, de amennyit veszít intenzitásában, annyival növekszik kiterjedésben. A versek rivaldafényében vonagló, gyöttrődő ifjúkori én lassan háttérbe húzódik egyéni panaszával. A fájdalom érzékenysége marad, igazolván a költőt, hogy hangja nem wertheri siránkozás vagy világfájdalmas póz, hanem sorsszerű életérzés, amelybe egyre szélesebb áradással vegyül az emberi közösség felé hajtó részvét. A bánat kilép alanyi öncélúsága medréből és egyetemessé táguul. Ez a hangmódosulás a természetszerű lelki fejlődés mellett nagyrészen a háború mélyreható élményének is tulajdonítható.

A költő tudóbaja miatt nem kerül ki a háborús pokol tüzébe — s ez az untauglich-sors talán még jobban tudatába idézte betegségét — de lágy, erőszaktól irtózó egyéniségének minden idegszálát kétségbeesett, fojtó szorongással tölti el a borzalom négy éve. A pusztító örület üvöltő lármaja kavargó a világban s messze a harcterek mögött is megremegetti a szíveket. Az otthonmaradottak is szemlélői és áldozatai a drámának, amely körülöttük zúg. A rémület, mint „láthatatlan lasszó“ hurkolja körül a lelkeket. A költő kétségbeesett pillantása, menekülő vágya bármerre száll is, ágyúk füstjébe és drótsövényekbe ütközik. A lélek bánatát, beteg tüdejének zihálását túl-

harsogja az emberiség halálhörgése, amelynek halk, de szívettepő visszahangja betölti Tóth Árpád költészetének ezt a szakaszát. A legszemélyesebb lírára is ráhull ennek a komor felhőnek az árnyéka, a ritka fellélekzések rejtett, fáradt csendjét is felkavarják közelgő dübörgésükkel a háború rémei. Ebből az időszakból aránylag sok töredék-verse származik: a csüggedt lélek torzókat szül, ezekben azonban a borzadás reszket az első szavak nyers valóságával. Nincs benne gyűlölet — arra képtelen — csak tehetetlen szomorúság. Tollát gyakran megállítja félúton a céltalanság bénító keserősége:

Oh, líra! égő szó, lángnyelv a bús,
Kigyúlt lélekből más lelke felé,
Hová csapsz gyenge fénnel e borús
Világban, utat halk szikrád lel-é?
Hisz körülted lángol a nyomorúság,
A bánatok tűzvésze mint pokol
Süti a lelkek érző, gyenge húsát
S a halhatatlan szépség haldokol.. .

De azért újra meg újra nekikezd a dalnak, ha tudja is, hogy nem lesz ereje befejezni. Mit tehet mást, akinek a dal a végzete, aki a bánatok céltalanságát is versekben panasolja el (Elzeng az élet). Háborús elégiái hasonlóan tompított hangulatúak, mint Vargha Gyulának ebből a korból való versei, de a lélek békevágya imádságos zengést, áhítatot ad mindegyiknek. Ez a vágya olyan erős, hogy hitté szilárdul, a tomboló örületben is reménykedik, hogy kijózanodnak egyszer a vérgőzös agyak. A háború nemcsak hangulatával telíti a verseket, önkénytelenül nyomot hagy a nyelvi anyagon, a hasonlatokon is:

Mint óriás aranylöveg
Nagy ívvel égre száll az új nap,
A házak alján mind kibújnak
A fürge gépfegyvercsövek:
A zsenge ágak s mind e csőben
Robbannak már a szapora
Rügyek: tavasz puskapora
Fojt és kábít a levegőben.

(Aranylöveg a messi égen)

A lélek háborús sebén át tör felszínre Tóth Árpád magyarsága, amelyet vérében hord, rejtve és másíthatatlan törvényszerűségként. A fájdalom tudatosá teszi benne az „itt élned, halnod kell“ végzetét. Nincsenek hazafias közhelyektől öblösen dagadó versei, de egy-egy sikoltó sora többet mond mindennél, mert magával hozza a lélek mélységének lávaforróságát:

Hazám, hazám, hazám, hazám, hazám!
— Ó drága szó, te fájdalmasan édes,
Hittem-e, hogy még így szívemen égess,
Hogy drága szavad záporozza szám?

A „hószín szárnyú Béke“ kiröppent végre a „kilehelt lelkek terhétől nehéz“ légbe, de mire a költő hazája fölé ért, sötét gyászmadárrá változott. A háború vérvesztése nem volt elég: Magyarország csonka koldusként került le a kontár orvosok trianoni műtőasztaláról. A Tatra ormain is, ahol Tóth Árpád annyi éven át kereste a gyógyulás tiszta levegőjét, új zászló színeit csatogtatta a száguldó szél. A költő a téli hónapokat rendszerint ott töltötte, évről évre elkeseredettebb küzdelemben a betegséggel, nyugalmasabb napokért, egy kis egészségért, munkabírásiért. Csaknem egész élete közelharc, szembenézés a halállal s ez a bizonytalan küzdelem csak rövid határidőket ismer: „Új tavaszig vagy a halálig“. A lelket hajszoják a tűnő órák és a láz motorja, de a test annál hamarabb

elkopik, szétlázul a rohanásban. A morbus poeticus Daykával, Kármánal, Csokonaival és Reviczkyvel harmincadik évük körül végzett. Hogy Tóth Árpád aránylag sokkal tovább vonszolta magát, meghatározza egész egyéniségét és költészetét. A betegséggel súlyosbított évek szaporodó terhe, az erősödő halál-tudat jellemzi főként „A lélektől lélekig“ tárgy- és hangulatkörét s némi hangmódosulását.

Tóth Árpád egész költészete az elmúlás szomorúságának orvosolhatatlan panaszja. Spleenjének köde egyre tisztul, amint a költő feljebb hág az évek meredekén, határozatlan, szétomló tartalma a haláltudat magva köré sűrűsödik. A tátrai tartózkodások, amelyekkel egy-egy újabb évi haladékot akart kicsikarni a sorstól, szinte szimbolikus jelentőségűekké válnak. A magasbavezető séták, közel Istenhez, ahol mellette lépked mindenütt a halál is, messze felviszik az élet fölé. Nemcsak a tájat látja másként a csúcok távlatából, a végtelen peremén álló, felröppenni készülő lélek előtt az életnek és a világnak is más képe van.

Az ifjúság titkos, kéjes bánatokba rejtező halálsejtelmét szétfűjják a világháború vad viharai, de a tömeghalál lidércnyomása után újra szóhoz jut az egyén, aki egyre jobban érzi betelni magán az elmúlás törvényét. Az egyetemes fájdalom azonban felerősítette benne a részvétet, amely mélységes átérzés melegevel fordult az emberi sorsok felé és a jó-ság testvériségébe kapcsolta a világgal, (Stanzák egy trafikoslányról, Egy leány a villamosban). Maga is érzi, hogy dalában már nemcsak ön-maga és régi bánatai zokognak:

De hajh, ez már nem az az ifjú bánat,
Mely csupa kéj volt s édesedve támadt,
Mint holdsütötte halk hangszeren át
Szűrt szerenádot.

De ne bánd, ha már nem tudod a régit,
Sírd az újat, óh, az is kielégít,
Nem édes, nem tüzes, nincs benne báj,
De jó, ha fáj!

Bár hangja dadogóbb és fénye ritka,
De — érzed? — mélyebb, s — érzed? — több a titka,
S nemcsak magad fájsz benne, de a tág
Egész világ?

(*Hegyi beszédek felé*)

Az elmúlás sejtelme, amelyet az ifjúkor fájó mélabúja kitörő halál-vágygá delit, a férfiévekben sötét bizonyossággá érik. A bizonyosság pedig ritkán hajt már vágyat. Minél közelebb jut a költő a valóságban a halálhoz, amely felé ifjan annyiszor vágyott, annál jobban elrémül tőle. A felülkerekedő életöszton természetes mozdulata ez a menekülés, de eleve reménytelen. Hová is futhatna a költő? A fillérekre kiszámított tátrai üdülések csak rövid pihenőket, pár hónapnyi előnyt adnak ebben a halálos hajszában. Feledtető mámorokba szeretne néha beleveszni, de érzi, fáradt már ehhez. Vágyai különben sem szálltak tovább a csendes boldogság apró, szelíd örömeinél. Vándorló iparosöseinek alázatos imája, muzsikál benne a gyermekkor messzeségén át:

Útvigyzó szent kereszt!
Vándor míves esdekel,
Új bolygásra úgy ereszd:
Félúton ne esne el;
Légy kegyelmes tutora,
Vén csontot, hadd várja már
Meleg cipó, csutora,
Édes asszony, víg halál...

(*Este*)

Szivarfüst tiltott gyönyörűségébe burkolózik, a szerelem testvéri, összeolvadó melegségében keres vigaszt, de a fáradt, rest vér nem riad már a régi, tüzes Örömmel: fanyar, kedvetlen a csók is. Kesereg az „Ifjonti jók mulásán“, a panaszos ifjúság is tündérkertté szépül az emlékezés varázstükrében. Az eltűnt évek nosztalgiája kétségbeesett lázadásban, tör ki:

A régesrég eltemetett
Vágyak kezdenek éneket,
És susterogva, sírva forr
Május éjén a régi bor.

Ezt sírja: élni, élni még!
Mert élni, jaj, sohasem elég!
Az élet örök táruzó:
Aki nem éli, áruló l

(Május éjén a régi bor)

Ez a sikoltás azonban már csak a tehetetlen, önmagába hulló vágy* amely legfeljebb arra jó, hogy a költő versbe sírja. Pedig most a legmohóbb az életszomjúság, legkétségbeesettebben vágyó a lélek, még egyszer, utoljára szeretne mindent magába ölelni, de görcsös sikoltását egyre halkabbra fojtja a nehezülő test fáradt bölcsesége. Szétszélednek a vágyak s

Nyomukban, mint fekete bundás,
Begyűrt süvegű Óreg kondás,
Hallgatva ballag a lemondás.

Ebben a belenyugvásban több hősiesség és lelki erő van, mint a félelem behúnyt szemű, vakmerő esztelenségében, a kétségbeesés hiábavaló tiltakozásában, — még ha ott remeg is a lecsukló szempillák alatt a fájdalom néma könnye. Tóth Árpád tudta, hogy mennie kell, s ez a tudat teszi utolsó verseit a búcsúzó lélek megrendítő hatyúdálává. A megfoghatatlan idő, az örök ellenség a tárgya ennek a költészetnek, az elmúlás tragédiája, amelynek misztériumát a végtelen felé szárnyat próbálgató lélek érzékenysége száz jelképben észreveszi: Az időt hiú forgácsná szelő órainga, a rádió világkör hangja, hulló virágszirom és egy aquincumi este: mind a múlandóság örök törvényét idézi. Egy nyári délután elomló békéjét, a lélek ritka, végtelenbe torkoló boldog nyugalomát sem tudja már a néma árnyék-kísérő nélkül elképzelni (Aldott nyári délután). Az élet, a csak egyszeri csoda félíg tárult s máris becsukódni készült előtte. A sok akarat, vágy és terv beteljesületlenül összeroskad a cél előtt, félúton. Az elszakadás fájdalma fel-feltör a nyugalom erősödő kérgén át. Az „Elkoptam...“ töredék-voltában is megrendítő panasza, lázasan lüktető sorai mellett azonban ott áll Arany „Epilógus“-ának méltó párja, a végső számadás, amelynek tökéletességét és mélységes emberi alázatát végig idézni kellene. A lélek hűvös nyugalomával egyre magasabbra szárnyal, a sorsok urához:

Fekszem megadva, békén, resten,
S néz rám, át a végtelen esten,
Tünődve sorsomon, az Isten.

(Új tavaszig, vagy a halálig)

Kifelé ez a nyugalom szinte derűs volt. Nagy Zoltánhoz írt levelei, főként a Tátrából keltezettek, tele vannak humorának kedves, évődő játékával. „Költészete komorabb, mint egyénisége volt. Melankóliáját magának tartogatta, a magánynak, melynek titkos üvegházában költészete csírázott“ — írja róla barátja (Nyugat, 1938. 409). A költészet szent

előtte, a bánat temploma, ahová nem ragyog be a mosoly napsugara. Milyen ez a művészet, amelyet felépített magának a győtrődő lélek, hogy oda visszahúzódjék az élet fájdalmai elől, mint csiga a házába?

Ahogy Tóth Árpád hangja ugyanaz marad első megcsendülésétől az utolsóig: lágy, szelíd panasz, amely az évekkel együtt kissé férfiasabban fegyelmezettebb lesz, költészetének alaki jellemzői és értékei is már készen jelennek meg a „Hajnali szerenád” első verseiben. Különös, hogy Tóth Árpád, aki talán leglíraibb költőnk, s csupán érzelmi között élt, messze a világ fölött, s akire a háború lidércnyomásán kívül kor, politika, aktualitás nem hatott, verseinek anyagát mennyire a valóság szálaiból szövi. Az élethez való ragaszkodásának önkénytelen jelét láthatjuk talán ebben. Az érzések parttalan árjában, az ihlet szédülésében a valóság apró tényeibe, tárgyaiba kapaszkodik. Ezek kapcsolják az élethez, s adják verseinek reális vázát. Ezért szereti olyan bőségben a képeket, hasonlatokat, de ritkán érezzük őket zsúfolt, mesterkélt dísznek, hanem inkább a lágy érzés-anyagot összetartó keretnek. Némelyik motívum sokszor felbukkan. Hasonlatainak és képeinek leggyakoribb anyaga Önmaga: beteg, folyton figyelt teste, a mell borda-rácsos lugasa, amely ziháló tüdejét és beteg szívét rejti. Első verseiben néha meg bizarr Ságokban hajszoja az újat, de később éppen a természetesség lep meg, a tartalmi megfelelés, amely a hangulati azonosságot is felidézi. Az utóbbi a lényeg, s természetes, hogy Tóth Árpádnál, a lágy vonalak, elmosódó színek, a halk szomorúság költőjénél a versek reális elemei is feloldódnak impresszionista látásmódjában. Figyelő, de passzív érzékenységből természetesen következik ez az ábrázolásmód. Mintha örökös bánattól könnyes szeme csak elmosódva, lágy, pasztellszerű színteltekben látná a világot. Tájképei is a természet nyugalmához menekülő ember békevágyát verik vissza, nem önmagukért valók, hanem a költő lelkének tájait festik: hangulatképek.

Sok verse épül hasonlatra vagy képre, de nem csak kiindulásul használja, mint a népdal, hanem belső, láthatatlan váznak, amelyre a képzetársítások egymásutánjából építi fel a vers testét. Ennek a szerkezet típusnak ellenére a hasonlat ritkán súlytalanodik igazi szimbólummá (Kaszáscsillag). Tóth Árpád, amilyen mély passzivitással és túlfinomult érzékenységgel olvad fel érzelmeiben, olyan tudatos mint alkotó művész. Ez a számító, elrendező hajlam ugyanaz, mint amely kedves szórakozásához: a sakkhoz vezette. A költői gondolatmenet ötletszerű természetességgel egymásba kapcsolódó láncszemei legjobban néhány mesteri felépítésű versében figyelhetők meg mint izmok játéka a bőr alatt. (Elégia egy rekettyebokorhoz, Bazsalikom, Kaszáscsillag, Aranylöveg.)

Tóth Árpádot tekintik nemzedéke legnagyobb egyik formaművészenek. A lelkiismeretes ötvösmunka (és betegsége) természetesen kizárja a mennyiségi termelést. Igaz viszont, hogy egy szemelvényes kötet összeállításánál nem sokat lehetne elhagyni verseiből. Nem volt termékeny költő: egy évre átlag 8 verse jut, de költeményeinek gyűjteményes kiadása módosította ezt a képet: köteteibe fel nem vett és töredékben maradt verseinek száma csak egy ötödével kevesebb, mint ismert költői termése. (Igaz, hogy műfordításai is egy kötetet tesznek ki.) Ez erős önkritikáját és feltétlen művészi tökéletességre való törekvését mutatja. Munkamódszerét ezek a töredékek tárják fel. A nyers formát türelemmel csiszolja, alakítja, változatokat próbál ki, jobb megoldásokat keres, szinte hideg és precíz számításal. Rengeteg pompás kép, újszerű fordulat, költői kincsek törmelékhalma fekszik töredékeiben. Egy-egy kifejezése, ötlete versről versre vándorol, míg a legmegfelelőbb helyre beágyazza. De a tökéletesre csiszolt formán nemcsak hogy átüt az érzés tüze, melege, hanem mint a drágamivű gyémánté, megsokszorozódik, új fényt és színeket kap. Talán éppen ebben van Tóth Árpád költészetének varázsa: a bensőséges tartalom és tökéletes forma összhangjában, amelyen azonban mégsem érezzük az alakító, mérlegelő ész tudatos munkáját.

Külön formát is teremt magának: a Tóth Árpád-strófát, ezt a meglehetősen szabadon kezelt egységet, amelyet kedves ölelkező rímei tartanak össze. Szelíd bánata maga ássa ezt a lassú, kanyargó medret. Amint azonban a tárgyaltan szomorúság mindinkább megtelik tartalommal, egyszerűsödik verseinek formája is. Utolsó kötetében a rövid, magyaros sorok uralkodnak; néhány versében pedig Adyhoz hasonlóan, hangban és formában a kurucdalokat mintázza.

Kedvenc jelzői: „Bús“ és „Hús“, nála is jellemzők. Ezek a vezérszavak jelzik a lélek alapszínét és a lázas test vágyát az enyhület hűvös nyugalma után. A bánat lágy, szinte megfoghatatlan anyagát az értelem fegyelme formálja művészetté. Tóth Árpád par excellence költő: témája mindig önmaga, hangja a lágy, fátyolozott panasz, amely az egyéni fájdalom gondokaszólójától lassan a kozmikus kétségbeesés szimfóniájává gazdagodik. Beteges költészet, dekadens a szó eredeti értelmében, de menti őszintesége. Ha póznak látszik is először ez a furcsa szomorúság, megmarad mindvégig, mert kiirathatatlan, ősi gyökere van a lélekben. Tóth Árpád életműve ugyanannak a dallamnak variációja, de sohasem untató vagy egyhangú, mert mindig emberi. Egy versében a szomorúság Anteusának nevezi magát. Valóban az. A bánat ad új meg új tárgyat, ösztönzést és varázst verseinek. Talán nem tévedett az, aki a legnagyobb elégiaköltőnek nevezte. Új, fájdalmas vonással gazdagította a mai líra arcát, s az ifjúság nemcsak a lélekrokon vergődését érzi át verseiben, hanem nemes, gyöngéd és emberi művészetét mintaképnek vallja és vállalja.

És milyen az ember, aki a költő műve mögött áll? Két képét ismerem. Az egyiket, amelyikről szobrát is mintázták, csontos aszkéta-arcából a távolba merengő szemmel, kissé romantikus-szentimentális pózban, nyitott könyvet szorít magához. Ez a „Hajnali szerenád“ attitűdje. Egy későbbi képén szemüvege mögül szelíd nyugalom sugárik szét arcán, az utolsó évek mindent megértő, búcsúzó mosolya. Ezt az arcát fordította az emberek felé; a sötét árnyék, amely rövid életén át ott ólalkodott körülötte, csak költészetét borítja be. A Nyugat-beli megemlékezések halála után, szinte mind csak az emberrel foglalkoznak, aki a „bölcseleg fekete karikájával bekeretezett csillogó gyermekszem“-mel nézte az életet s szerényen és szinte gyermeki félénkséggel az ajtó mellé húzódott, mint aki minden pillanatban búcsúzni készül. A Nyugat-nemzedék fegyvertársa volt ő is a szépség és emberség lobogója alatt, de „hogyan mond hassuk fegyvernek az ő szelíd tollát?“ — kérdi Babits. Az igénytelenység hőse volt, de kortársai csodálták azt a hősiességet is, mellyel a reá mért tragikus sorssal birkózott és ebben az egyéni küzdelemben is minden erejével és elsősorban e m b e r igyekezett lenni. Ritkán olvashatunk költőről olyan meghatott és rajongó szeretettel írt sorokat, mint amelyekkel barátai és írotársai elbúcsúztak tőle. Ugyanez a meleg, ölelő érzés lágyul el bennünk, amikor leveleit olvassuk s bizalmas természetességében megismerhetjük a költő megkapóan rokonszenves egyéniségét.

1918 őszén, éppen tíz évvel Tóth Árpád halála előtt, egy költőtársuk, Havas Gyula temetésén, Osvát Ernő mondott búcsúztatót. Tóth Árpád mellett állt s nyilván lámpalázzal küzdve, így kezdte beszédét: „Búcsúzzunk el most kedves barátunktól: Tóth Árpádtól“. Akit halottnak mondanak, soká fog élni — tartja a babona. Tóth Árpád földi pályáját csak 42 évre szabta a végzet, de ezalatt elnyerte a halhatatlanságot. Szelíd alakja ott áll már a magyar költészet panteonjában.